

ARAPÇA SÖZLÜKLERDE VE TEFSİRLERDE SEMANTİK AÇIDAN H-C-C (ح-ح-ح) KAVRAMI

Mustafa ÖZEL*

ÖZET

Bu makalemizde *h-c-c* kökü ve bundan türeyen kelimelerin Arapça sözlüklerde ve tefsirlerde hangi manalara geldiğini ele almaya çalışacağız. Burada yapmak istediğimiz asıl şey, bu kökten türeyen kelimelerin hac ile ne kadar ilişkili olduğunu belirlemektir. Yaptığımız araştırma neticesinde bu kökten türeyen yedi fiilden sadece ikisinin, on sekiz isimden ise yalnızca dördünün Kur'ân-ı Kerim'de yer aldığını gördük. Müfessirler genellikle bu kökten türeyen ve hac anlamında olmayan kelimeleri açıklarken, kök anlamına değinmemişlerdir.

THE TERM OF H-J-J (ح-ح-ح) IN THE ARABIC DICTIONARIES AND EXEGESES (A SEMANTICAL APPROACH)

ABSTRACT

In this study, we try to evaluate the root of *h-j-j* and the words derived from it and to determine in which meanings they were used in the Arabic dictionaries and the exegeses. Here, our main purpose is to bring out up to what extend these words have the relation with hajj. In the end of our research, we came to know that only two of the seven verbs and four of the eighteen nouns are mentioned in the Holy Quran. Exegetes generally didn't touch upon the root of word derived from *h-j-j* while they were explaining the words not have the meaning of hajj.

Kur'ân-ı Kerim'de bildirilen birçok ibadet ve hüküm, muhteva olarak önceki peygamberlerin şariatlarında da bulunmaktaydı. Peygamberimizle birlikte bunlar, yeni bir anlam kazandı. Yüce Kitabımızın dilinin Arapça olması hasebiyle, daha önce nazil olan kitaplarda anlatılanlar, kendi dil, kavram ve söylemleriyle ifade edildiğinden, Son Kitabın bunları hangi kavramlarla anlattığı, bunların Arapçada Kur'ân-ı Kerim öncesi ve sonrasındaki anlam dünyalarının neler olduğunu tespit etmek, Kutsal Kitabımızın anlaşılmasında oldukça önemlidir.

Bu bağlamda, makalemizde Hz. İbrahim'den beri yapılmakta olan haccı, kavramsal olarak ele almaya çalışacağız. İncelememizin iki ayağı olacaktır. Bunların ilkini, Arapçanın temel sözlüklerinde bu kökü ve bundan türeyen

---

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Ün., İlahiyat Fak., Tefsir Anabilim Dalı.

sözcükleri, bunların anlamlarını tespit etmek oluşturmaktadır. Diğerini ise, bunların hangilerinin Kur'ân-ı Kerim'de yer aldığı, kullanıldıkları bağlamlarda asıl manayla ilişkilendirilip ilişkilendirilmediği teşkil etmektedir. Bunu gerçekleştirmeye çalışırken her iki etapta da örnek olarak bazı temel kaynakları aldık. Her dönemden eser bulunmasına özen gösterdik. Amacımız, h-c-c köküyle ilgili sözlüklerdeki bilgilerle tefsir kaynaklarında verilen bilgilerin ne derece örtüştüğünü ve ayrıştığını belirlemektir.

Önce h-c-c kökünün sözlüklerdeki yerine bakacak, ardından Kur'ân-ı Kerim'de bu kökten hangi kelimelerin bulunduğu kısaca işaret edecek, son olarak, bunların belli başlı tefsir eserlerindeki değerlendirilişini ele alacağız. Çalışmanın önemli kısmını, bu son bölüm oluşturmaktadır.

I- SÖZLÜKLERDE H-C-C (ح-ج-ج) KÖKÜ VE TÜREVLERİ

Bu kökten türeyen kelimeleri, fiil ve isim olarak iki grupta ele almak istiyoruz. Fiilleri de eksiz/*mücerred* ve ekli/*mezûd* olarak ayıracağız.

Cevherî, *hac* kelimesinin, (الْحَصْدُ), yönelmek olduğu bilgisini vermektedir. İbnü's-Sikkît'ten kelimenin asıl anlamının *ibtılâf*/bir yere sıkça gitmek olduğunu, daha sonra ibadet niyetiyle Mekke'ye yönelmek manasının yaygınlaştığını nakletmektedir.¹

1. FİİL

Sözlüklerden öğrendiğimize göre bu kökten türeyen fiiller şunlardır:

1.1- Eksiz/mücerred fiiller:

1.1.1) *Hacce*/حَجَّ: Halîl b. Ahmed, *hacce*/حَجَّ fiilinin “gelmek” anlamında olduğuna işaret ederek “حَجَّ عَلَيْنَا فُلَانٌ” dendiğinde, “فَدِمَ” anlamının kastedildiğini bildirmektedir.² İbn Düreyd ise (قَصَدَ) “yöneldi” anlamını ön plana çıkarmaktadır.³ Fiil, ayrıca tartışmak manasını da taşımaktadır. Bir diğer anlam da, kafadaki yarığın tedavi edilmesidir. Bu durum (حَجَّجْتُهُ أَحْمَهُ حَجًّا) şeklinde söylenir. Cevherî, bir insan diğerine sıkça gittiğinde, (وَقَدْ حَجَّ بَنُو فُلَانٍ فُلَانًا),

¹ el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Thk.: Ahmed Abdulgafûr Attâr), Beyrût 1979, II, 326.

² Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, (Thk.: Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrânî), Beyrût 1988, III, 9.

³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, ys. ts., I, 19.

dendiğini belirterek gitmek, yönelmek manasına destek çıkmaktadır.⁴ Ezherî, bir yere/birine tekrar tekrar gitmek anlamına yer vermekte, *beyti/beytullahı haccetmek* denmesinin sebebini, oraya her yıl gidilmesi olarak açıklamaktadır.⁵

1.1.2) *Hachace/ حَجَّحَ* rubâî mücerred fiil olup ‘(saldırdıktan sonra) geri çekilmek’ demektir.⁶ Bir şeyden elini çekmek de bu fiilin anlamları arasında zikredilmektedir. *Aciz kaldı* manasını taşıdığı da ileri sürülmüştür. *İnsanın içindekini söylemekten kendini tutması* da bu fiilin başka bir manasıdır. Bu fiil (بَلَّغَان) *حَجَّحَ* gibi “yer” için kullanılırsa, yerleşmek (أَقَامَ) anlamını taşımaktadır.⁷ Fiil, ayrıca (صَاح) “bağırıldı”, “haykırdı” anlamlarına da gelmektedir.⁸

1.2- Ekli/mezîd fiiller:

1.2.1- (أَحَجَّجْتُ) hacca göndermek demektir. Birini hacca gönderme, (فُلَانًا) şeklinde ifade edilir.⁹

1.2.2- (صَلَّبَ), (أَحَجَّجَ) “sert oldu” demektir. Bu babın diğer anlamı da kökün sülasi mücerred anlamlarından bir olan haccetmektir.¹⁰ Bir şeyi delil edinmek de bu fiilin manaları arasındadır.¹¹

1.2.3- (حَاجَّجَ) delille galip gelmek demektir.¹² Bu fiilin başka bir anlamı da tartışmaktır.¹³

1.2.4- (تَحَاجَّجَ) birbiriyle tartışmak, münakaşa etmek demektir.¹⁴

1.2.5- (تَحَجَّجَ) fiilinin manası, mücerred fiilin manalarından biri olan “bağırmak”, “bir yere yerleşmek”tir.¹⁵

⁴ Cevherî, *Sihâh*, II, 326.

⁵ el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, (Thk.: Abdüsselam Harun), ys., ts., III, 388.

⁶ Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 10.

⁷ ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs*, ys. ts., V, 464.

⁸ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, V, 468.

⁹ Cevherî, *Sihâh*, II, 327; İbn Manzûr el-İfrîkî, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrût ts., II, 227.

¹⁰ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, V, 467.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 228.

¹² Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, V, 467.

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 226.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 227.

2. İSİM

Bu kökten türeyen isimler şunlardır:

2.1- (الحج): Ululanan, yüceltilen kişiye çokça yönelmek anlamını ifade etmektedir.¹⁶ Bu kökün başka bir anlamının da delil ile galip gelmek olduğu söylenmektedir.¹⁷ Ezherî, bu kelimenin ziyaret etmek ve gelmek demek olduğunu belirtmekte, hac yapana hacı/الحاج denmesinin sebebini, Allah'ın evini ziyaret etmesi olarak açıklamaktadır.¹⁸ Bir ibadet olarak ise, farz veya sünnet olarak meşru/emredilen amellerle beyte/Kâbe'ye yönelmeyi kastetmektedir.¹⁹ Râgıb, bu kelimenin ilk harfi olan ha'nın hem esre, hem de üstün okunduğunu nakletmekte, (الحج)nin masdar, (الحج)nin ise isim olduğunu belirtmektedir.²⁰ İbn Manzûr, esreyle okunuşun şaz olduğunu söylemekte, kıyasa göre fethayla okunması gerektiği görüşünü ileri sürmektedir.²¹

2.2- (الحجّة): Tartışmada başarı kazanmayı ifade etmekte olup çoğulu (حجج)dir. Bu anlamda (حجج، حج، إحتج) fiillerinin kullanıldığı bildirilmektedir.²² İbn Manzûr, bu ismin diğer bir çoğulunun da, (حجاج) olduğunu söylemektedir.²³ Ezherî, buna *hucet* denmesinin sebebini, kendisine yönelmek olarak izah etmektedir.²⁴ Zebîdî'ye göre ise (الحجّة), kendisiyle düşmanın, hasmın savulduğu delil, burhan, kanıt manasına gelmektedir.²⁵ Râgıb el-İsfehânî bu kelimenin, *tartışılan konuda getirilen apaçık delil* olduğuna dikkat çekmektedir.²⁶

2.3- (الحجّة): Kulak memesi anlamını taşımaktadır.²⁷ Bu kelimenin diğer anlamı da sene, yıl olup çoğulu (الحجج) şeklinde gelir. *Zülhucce*, hac ayıdır. Buna,

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 230.

¹⁶ Halil, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 9.

¹⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, V, 460.

¹⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, III, 388.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 226.

²⁰ er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Tahrân ts., s. 107.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 227.

²² Halil, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 10.

²³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 228.

²⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, III, 390; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 228.

²⁵ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, V, 464.

²⁶ Râgıb, *Müfredât*, s. 107.

²⁷ Halil, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 10; Cevherî, *Sihâh*, II, 327.

haccın kendisinde yapılmasından dolayı bu isim verilmiştir.²⁸ Çoğulu ise (دُوُو) biçiminde değil, (دَوَاتُ الْحِجَّةِ) şeklinde gelir.²⁹ Yıla, hac denmesinin sebebinin, haccın yılda bir kez yapılması olduğu ileri sürülmüştür.³⁰

2.4- (الْحَجَّاجِ): Halil, çok hac yapan adama “*haccâc*” denildiğini haber vermektedir.³¹

2.5- (الْمَحْجَجَةُ): “Geri çekilmek” anlamındadır.³² (المَحْجَجِ) aciz adam demektir.³³

2.6- (المَحْجَةُ): “Düz yolun ortası” demektir.³⁴ Başka bir görüşe göre ise, yol demek olup çoğulu (المَحَاجِ)dir.³⁵

2.7- (الْحِجَّاجِ): “Gözün etrafındaki yuvarlak kemik” demektir. Başka bir görüşe göre ise, “kaşın altındaki en yüksek yer”dir.³⁶ Çoğulu ise, (أَحْجَّةُ) ve (حُجَّاجِ)dür. Bir görüşe göre, ikinci çoğul şazdır. (حِجَّاجِ الْجَبَلِ) ifadesinde görüldüğü üzere *taraf* anlamı da bulunmaktadır.³⁷

2.8- (الْحِجَّاجِ) Baştaki yarık ve çatlağın tedavi edilmesidir. Kanın beyne karışmasıdır. Kan ortaya çıksın, pamukla alınsın diye üzerine kızgın yağ dökülür.³⁸ Çoğulu, (الْحُجَّاجِ)dür.³⁹ Bu kökün başka bir anlamı da karşı çıkan, galip gelendir. Bu bağlamda Peygamberimizin şu sözüne yer verilmektedir: *إِنْ يَخْرُجْ وَأَنَا فِيكُمْ فَأَنَا حَجَّاجُهُ* (O, ben sizin aranızdayken çıkarsa, ben onun karşı çıkmanı olacağım.)⁴⁰

²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 227.

²⁹ Cevherî, *Sihâh*, II, 327; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 227.

³⁰ İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luğa*, (Thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrût 1991, II, 24.

³¹ Halil, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 9.

³² Halil, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 10.

³³ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 24.

³⁴ Halil, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 10.

³⁵ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, V, 468.

³⁶ Halil, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 10; İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 24.

³⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, V, 465. Ayrıca bkz.: İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 229.

³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 229.

³⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, V, 465.

⁴⁰ Müslim b. el-Haccâc el-Huseyn, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1992, 2937 (110); Ebû Dâvûd,

2.9- (ذوات الحجّة) hac ayı demek olup çoğulu (ذوات الحجّة)dir.⁴¹ Tâcü'l-Arûs sahibi, Kazzâz'ın, Garibü'l-Buhârî'sinde *ba* harfinin üstün ile okunmasının daha yaygın olduğunu, esreyle okunmasının az olduğunu naklettiğini söylemektedir.⁴²

2.10- Hac yapan kişiye (الحاج) denir, çoğulu ise (الحجاج) ve (الحجاج) biçiminde gelir. (الحجاج) kelimesinin, çoğul bir isim olduğu da belirtilmektedir.⁴³ Bu ismin diğer bir çoğul şeklinin (الحجّ) olduğu bildirilmektedir.⁴⁴ Lisânü'l-Arab'ta bu çoğul, *ba* harfinin ötresiyle (الحجّ) şeklinde yer almaktadır.⁴⁵ Kadın hacıya, müzekker/eril kalıba uygun olarak (الحاجة) denir. Ancak çoğulu müzekker kalıptan farklı olarak (الحواج) şeklinde gelmektedir.⁴⁶

2.11- (المحجاج), kan alma aletidir. (المسبار) sözcüğünün eş anlamlısıdır.⁴⁷ Bunun diğer bir anlamı da çok cedelci, tartışmacı (الجدل)dir.⁴⁸

2.12- (حجّة الله لا أفعل) ifadesi ise bir yemin türdür, (حجّة الله لا أفعل) şeklinde kullanılır.⁴⁹

2.13- (الحجّوج) bazen doğru, düzgün bazen de eğri, zikzaklı yola verilen bir isimdir.⁵⁰

2.14- (الحجّيج) kazılmış yol demektir. Bunun çoğul olup tekilinin (طريق) vezninde (حجّيج), (كتاب) vezninde (حجاج) ya da müfredinin olmadığı konusunda ihtimaller olduğu, bu ismin tekilinin (حجّيج) olduğu bildirilmektedir.⁵¹

Süleymân b. Eş'as, **es-Sünen**, İstanbul 1992II, 520, hn.: 4321; İbn Mâce, Ebû Abdullâh Mahmûd b. Yezîd, **es-Sünen**, İstanbul 1992, 4075. Kelimenin bu anlamda kullanıldığı diğer bir hadis için bkz.: Ebû Dâvûd, II, 187, hn.: 3052. Adı geçen kelimenin anlamı için bkz.: İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saâdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, **en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis**, (Thk.: Mahmûd Muhammed Tenâhî, Tâhir Ahmed ez-Zâvî), ys. 1963, I, 895.

⁴¹ Cevherî, **Sihâh**, II, 327.

⁴² Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, V, 467.

⁴³ Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, V, 461.

⁴⁴ Cevherî, **Sihâh**, II, 326.

⁴⁵ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, II, 226. Ayrıca bkz.: Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, V, 462.

⁴⁶ Cevherî, **Sihâh**, II, 327.

⁴⁷ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, II, 229; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, V, 459.

⁴⁸ Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, V, 464.

⁴⁹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, II, 228; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, V, 464.

⁵⁰ Ezherî, **Tehzîbü'l-Luga**, III, 389; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, V, 464.

⁵¹ Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, V, 465.

2.15- (الحَجَّاج) değersiz, düşük, bir şeyi eksik yapan anlamlarını ifade etmektedir.⁵²

2.16- (حَجَّاجٌ) bu kelime bazen bir kişiye isim olur.⁵³

2.17- (الحَجَّاجُ) kemikteki boşluktur.⁵⁴

2.18- (الحَجَّةُ) kulağa takılan inci demektir.⁵⁵

Arapça'da kelime türetme yollarından biri de *ıştikâk-ı kebîr*dir.⁵⁶ (ح-ح) harflerinden oluşan kelimelere bu açıdan bakıldığında, harflerin hem (ح-ح-ح) hem de (ح-ح-ح) şeklinde sıralandığı görülür. Zaman zaman harflerin farklı dizilişlerinde ortaya çıkan anlam benzerlik ve yakınlıklarının bu kelimelerde olmadığı görülmektedir. Bizim burada üzerinde durduğumuz ve yukarıda çeşitli manalarını aktardığımız h-c-c ile c-h-h arasında hiçbir mana yakınlığı yoktur. Birisinde *çim* harfi, diğerinde *ha* harfi şeddelidir. İkinci kökten gelen (أحج) fiili hamile oldu, hamile kaldı demek olup sözlüklerde (أحجت الكلبة) (Köpek hamile kaldı)⁵⁷, (أحجت المرأة) (Kadın hamile kaldı) şeklindeki örneklerle anlatılmaktadır. İsm-i fâili ise (مُحَجَّجٌ) şeklindedir.⁵⁸ Çoğulu, (مُحَجَّجَاتٌ)dir. İbn Manzûr'a göre bu fiil, daha çok hayvanlar için kullanılmaktadır.⁵⁹ Bu kökün temel anlamı, yayılmak, sürülmeştir.⁶⁰

Kur'ân-ı Kerim'de harflerin bu şekilde dizilişinden meydana gelen herhangi bir kelime bulunmamaktadır.

⁵² Zebîdî, **Tâcû'l-Arûs**, V, 466.

⁵³ Zebîdî, **Tâcû'l-Arûs**, V, 466.

⁵⁴ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, II, 229; Zebîdî, **Tâcû'l-Arûs**, V, 468.

⁵⁵ İbn Düreyd, **Cemheretü'l-Luga**, I, 19; Ezherî, **Tehzîbü'l-Luga**, III, 390.

⁵⁶ *İştikâk-ı Kebîr*: İki sözcük arasında kök harfleri ve anlam bakımından ilgi olup harflerin sıralanışında farklılık bulunmasıdır. Daha fazla bilgi için bkz.: Kılıç, Hulusi, “*İştikâk*”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIII, 440; Tuzcu, Kemal, “*Araplarda Etimoloji Çalışmaları*”, **Nüşa**, Yıl: 1, Sa.: 1, Bahar 2001, s. 66.

⁵⁷ Halîl, **Kitâbü'l-Ayn**, III, 11.

⁵⁸ Halîl, **Kitâbü'l-Ayn**, III, 11.

⁵⁹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, II, 419.

⁶⁰ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, II, 419; Zebîdî, **Tâcû'l-Arûs**, VI, 332.

II- KUR'ÂN-I KERİM'DE H-C-C (ح-ج-ج) KÖKÜ VE TÜREVLERİ

Kur'ân-ı Kerim'de bu kökten türeyen altı kelime bulunmakta ve bunlar toplam olarak otuz dört kez kullanılmaktadır.⁶¹ Burada önce bu kökten türeyip de Kur'ân-ı Kerim'de kullanılan fiil ve isimlere değinip müfessirlerin bunların geçtiği yerlerde nasıl bir yaklaşımda bulduklarına bakmaya çalışacağız.

1. FİİL

(حجج) kökünü Arapça sözlüklerdeki kullanımını incelerken bu kökten yedi değişik fiilin bulunduğunu görmüştük.⁶² Kur'ân-ı Kerim'e bu açıdan baktığımızda, bu fiillerden yalnızca ikisinin, "haccetti" anlamındaki (حَجَّ) [bir kez: Bakara/2, 158] ve "tartıştı" anlamındaki (حَاجَّ) [on üç kez: Bakara/2, 76; 139; 258; Âl-i İmrân/3, 20; 61; 65; 66 (iki kez); 73; En'âm/6, 80 (iki kez); Gâfir/40, 47; Şûrâ/42, 16] fiillerinin mazi ve muzari olarak kullanıldığı görülmektedir.

2. İSİM

Sözlüklerde tespit ettiğimiz on sekiz ismin Kur'ân-ı Kerim'de sadece dört tanesi, kelimenin ilk harf olan ha'nın üstün ve esreli okunuşuyla birlikte (الحج) [on kez: Bakara/2, 189; 196 (üç kez); 197 (üç kez); Âl-i İmrân/3, 97; Tevbe/9, 3; Hacc/22, 27], (الحاج) [bir kez: Tevbe/9 19], (الحجة) [yedi kez: Bakara/2, 150; Nisâ/4, 165; En'âm/6, 83; 149; Şûrâ/42, 15; 16; Câsiye/45, 25] ve (الحجاج) [bir kez: Kasas/28, 27] kullanılmaktadır. Burada dikkati çeken nokta, Hac suresinde bu ismin bir kez geçmiş olmasıdır. Hac kelimesinin en çok kullanıldığı yer, Bakara suresidir. Hac ibadeti Medine'de farz kılındığından, doğal olarak hacla ilgili fiil ve isimler, Medenî surelerde yer almaktadır.

⁶¹ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres**, Kâhire 1364, (حجج) maddesi, s. 193-194.

⁶² Son dönem sözlüklerinden biri olan Müncid'te, klasik sözlüklerde yer almayan iki fiil daha yer almaktadır. Bunların ilki, hacca göndermek anlamındaki (أَحَجَّ)nin eşanlamısı olan (حَجَّج)dir. Diğeri ise delil göstermek anlamındaki (أَشَجَّج)dir. Bkz.: Lüis Malûf, **el-Müncid**, Tahran ts., s. 118.

III- TEFSİR KAYNAKLARINDA H-C-C (ح-ج-ج) KÖKÜ TÜREVLERİNİN YORUMLANIŞI

Bu başlık altında, bu kelimeye ve türevlerine sözlüklerde verilen anlamlara tefsir kaynaklarında ne kadar değinildiğine, bunlar arasındaki farklılıklara ve paralelliklere işaret etmeye çalışacağız. Tefsir kaynaklarını inceleme yöntemimiz de sözlükleri inceleme tarzımız gibi olacaktır.

1. FİİL

1.1- (حَجَّ)

Bu fiilin geçtiği ayet-i kerime (Bakara/2, 158), şöyledir:⁶³

إِنَّ الصَّلَاةَ وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ

Taberî, ayetin konumuzu ilgilendiren (فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ) kısmıyla ilgili olarak “Kim başladıktan sonra ona dönerek gelirse,” şeklinde bir açıklama yapmakta, ardından “bir şeye sık sık gelip giden kimse için (حَاجٌّ إِلَيْهِ) dendiğini bildirmektedir. Hacceden kimseye, *hacî/hac* denmesinin sebebini de o kişinin beytullahı, onu tanımadan gelmesi, tanıdıktan sonra kurban günü tavafı için yine ona dönmesi, Mina’ya gidip tekrar tavaf için geri gelmesi, yani Kâbe’ye sık sık gelmesi olarak açıklamaktadır.⁶⁴ Zemahşerî ise, sözlüklerde ifade edildiği gibi kelimenin yönelmek/الْقَصْدُ manasına işaret etmektedir.⁶⁵ Kurtubî, fiilin, yönelmek anlamına ilaveten hastalığı tedavi etmek anlamına geldiğine de değinmektedir.⁶⁶ Râzî, Kaffâl’den *hac* sözcüğünün anlamıyla ilgili üç görüş aktarmakta, bunların ilki Taberî’nin hac kelimesini izah ederken verdiği bilgiyle örtüşmektedir. İkinci görüş tıraş etmek, sonuncusu ise yönelmek olarak

⁶³ Meali: “Gerçekten Safa ile Merve, Allah’ın özel ibadet yerlerindedir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe’yi ziyaret ederse, tavafı bunlarla yapmasında ona bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah şükürleri kabul edendir, her şeyi en iyi şekilde bilendir.”

⁶⁴ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Mısır 1954, III, 229.

⁶⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (Thk.: Abdürrezzâk el-Mehdî), Beyrût 1995, I, 234.

⁶⁶ el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, (Thk.: Hişam Semir el-Buhârî), Riyâd 2003, II, 181. Ebû Hayyân, anlamın bir yere defalarca gitmek olduğunu ifade ettikten sonra, bunun daha sonra hac ibadeti için kullanılabilir hale geldiğini söylemektedir. Bkz.: Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-Muhît*, Riyâd ts., I, 454.

verilmektedir. Müfessir daha sonra Kaffâl'in, birinci görüşün doğruya daha yakın olduğu biçimindeki tercihini aktarmakta, kendisi herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır.⁶⁷ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin söz konusu fiilin anlamına hiç temas etmediği görülmektedir.⁶⁸ Sa'lebî, bu konuyla ilgili bilgileri Taberî'den aktarmakta, şüirlerle de istişhadda bulunmaktadır.⁶⁹ Şevkânî, kelimenin sözlük anlamına ilaveten ıstılahi yönüne de eğilerek bunu, "Allah'ın belirlediği şekilde hac ibadetlerini yerine getirmek" olarak ifade etmiştir.⁷⁰ Hâzin de Şevkânî gibi terim manasına yer vermekte, bunun "hac ibadetlerini/*menasike* yerine getirmek için yapılan belirli fiiller" olduğunu belirtmektedir.⁷¹ Âlûsî fiilin anlamını, genel olarak ya da yüceltilen bir şeye yönelmek şeklinde vermekte, bazılarının bunu "tekrar" şartıyla sınırlandırdıklarını aktarmaktadır.⁷² Menâr'da (حَجُّ الْبَيْتِ) ifadesi, ibadet için yönelmek, bilinen (hac) ibadetlerini yapmak şeklinde açıklanmakta, konunun ayrıntısının geleceği bildirilmektedir.⁷³ Elmalılı hem sözlük hem de terim anlamına yer verirken,⁷⁴ Mevdudî sadece terim manasına değinmektedir.⁷⁵

Görüldüğü üzere müfessirler arasında bu fiille ilgili farklı yaklaşım ve değerlendirmeler vardır. Kimi sözlük anlamına, kimi terim anlamına, kimi de hem sözlük hem de terim anlamına işaret etmektedir.

1.2- (حَاجٌّ)

Müfessirlerin Bakara/2, 76. ayetin tefsirinde, fiilin kök anlamına hiç değinmedikleri görülmektedir.⁷⁶ Bakara suresinde bulunan diğer ayette (139) ise

⁶⁷ er-Râzî, Fahreddîn, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, Tahrân ts., IV, 178-179.

⁶⁸ İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, **Ahkâmü'l-Kur'an**, (Thk.: Abdürrezzâk el-Mehdî), Beyrût 2004, I, 70.

⁶⁹ es-Sa'lebî, Ebû İshâk, **el-Keşfü ve'l-Beyân**, (Thk.: Ebû Muhammed b. Âşûr), Beyrût 2002, II, 25.

⁷⁰ eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, **Fethu'l-Kadîr**, Beyrût 1992, I, 160.

⁷¹ el-Hâzin, Alâüddîn Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, **Lübâbü't-Te'vîl**, Beyrût 1979, I, 131.

⁷² el-Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud b. Abdullah, **Rûhu'l-Meânî**, Beyrût ts., II, 25.

⁷³ Reşid Rıza, **el-Menâr**, Mısır 1990, II, 37.

⁷⁴ Elmalılı, M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul ts., I, 554.

⁷⁵ Mevdudî, **Tefhimül Kur'an**, (Çev.: Komisyon), İstanbul 1996, I, 130.

⁷⁶ Bkz.: Taberî, **Câmi'u'l-Beyân**, II, 250; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 184; Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, III, 152; el-Kâdî el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl**, Derseâdet, ts., I, 70; Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl**, I, 76; en-Neseî, Ebu'l-Berakât, **Medârikü't-Tenzîl**, Beyrût 1988, I, 58; Reşid Rıza, **el-Menâr**, I, 296; ez-Zühaylî, Vehbe, **et-Tefsîru'l-Münîr**, Beyrût-Dimeşk 1418, I, 196.

genelde fiilin anlamına, kırâatına, nüzül sebebine, ayetin muhatabının kimler olduğuna değinildiğine şahit olunmaktadır.⁷⁷ Âl-i İmrân/3, 20. ayet hakkındaki bilgiler de bir önceki ayet gibidir.⁷⁸ Aynı surenin 61. ayetinin tefsirinde müfessirler, genellikle Peygamberle (a.s.) tartışanların kimler olduğu, *fihi*deki zamirin kiminle ilişkili olduğu konularına eğilmekte dirler.⁷⁹ Bu surede fiilin geçtiği diğer bir ayet olan 65. ayet bağlamında da genellikle sebep-i nüzülle ilgili bilgilere yer verilmektedir.⁸⁰ Bu fiilin iki kez geçtiği ilk ayet olan aynı surenin 66. ayetinde daha çok iraba ve bazı kelimelerdeki kırâat farklılıklarına değinilmektedir.⁸¹ Âl-i İmrân/3, 73. ayeti, Râzî'ye göre içinde birçok anlam zorluğunu barındırmaktadır.⁸² Kurtubî'nin surenin en müşkil, anlaşılması en zor ayeti dediği⁸³ bu ayetin tefsirinde, üzerinde en çok durulan konu, irabdır.⁸⁴ Fiilin iki kez geçtiği diğer yer olan En'âm/6, 80. ayette en çok tartışılan konu, (أتحاجوني) kelimesinin nasıl okunacağı meselesidir.⁸⁵ Menâr'da diğer tefsirlerden farklı olarak, kelimenin kök anlamına değinildiği görülmektedir.⁸⁶ Fiilin geçtiği

⁷⁷ Bkz.: Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, III, 120; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 223; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, IV, 97; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 90; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, I, 116; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 78; Reşid Rıza, *el-Menâr*, I, 401; Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, I, 329.

⁷⁸ Bkz.: Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI, 280; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 375; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VII, 225; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 153; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, I, 328; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 150; Reşid Rıza, *el-Menâr*, III, 214; Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, III, 177.

⁷⁹ Bkz.: Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI, 473; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 395; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 85; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 163; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, I, 359; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 161; Reşid Rıza, *el-Menâr*, III, 264; Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, III, 246.

⁸⁰ Bkz.: Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI, 489; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 398; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 93; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 164; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, I, 362; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 162; Reşid Rıza, *el-Menâr*, III, 270; Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, III, 251.

⁸¹ Bkz.: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 398; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 94; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 164; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, I, 363; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 163.

⁸² Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 102.

⁸³ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV, 112.

⁸⁴ Örnek olarak bkz.: Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI, 512; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 401; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 102; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 165; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, I, 367; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 164; Reşid Rıza, *el-Menâr*, III, 275-276; Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, III, 258.

⁸⁵ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIII, 59; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 308; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, II, 153; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, II, 20.

⁸⁶ Reşid Rıza, *el-Menâr*, VII, 478. Zühaylî de, fiilin türediği *huwet* kelimesinin anlamı üzerinde

Ğâfır/40, 47. ayetin açıklamasında, Ebû Hayyân, filin masdarı olan *mubâccenin*, delille tartışarak karşılıklı konuşmak olduğuna dikkat çekmektedir.⁸⁷ Fiilin son olarak kullanıldığı Şûrâ/42, 16. ayetin izahı, daha çok failin kim olduğu ve tartışmanın hangi konuda cereyan ettiği çevresinde yoğunlaşmaktadır.⁸⁸

İçinde (حَاجَّ) fiilinin bulunduğu ayetler incelendiğinde, tefsir kaynaklarında bunun kök anlamına pek değinilmediği görülmüştür. Oysa bir fiilin nereden türediğine bakmak, aynı kökten türeyen kelimeler arasındaki ilişkilere temas etmek, her zaman mümkün olmasa da zaman zaman anlama değer ve zenginlik katacak bir yaklaşım olarak görülmelidir.

2. İSİM

2.1- (الحجّ)

2.1.1- Bu ismin geçtiği ilk yer, Bakara/2, 189. ayettir.⁸⁹

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ

Taberî, Allah'ın Elçisine hilalin eksilmesi, artması ve evrelerinin değişmesinin sorulduğu, bunun üzerine de bu ayetin indirildiğini bildirmektedir.⁹⁰ Müfessir, kelime ve konuyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.⁹¹ İbn Atıyye ve -muhtemelen ondan naklen- Kurtubî, söz konusu kelimenin nasıl okunduğuna eğilmekte, cumhurun kıraatının *ha'*nın fethasıyla olduğunu, İbn Ebî İshak'ın bu kelimeyi, bütün Kur'ân'da ve Âl-i İmrân/3, 97'de esreyle okuduğunu söylemektedir. Ardından Sîbeveyh'den bu kökün hem (الرَّذَى، الشَّدَّ) hem de (الدُّكْر) kalıbında iki masdarı bulunduğunu,

durmaktadır. Bkz.: Zühaylî, **et-Tefsîru'l-Münîr**, VII, 269.

⁸⁷ Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 469.

⁸⁸ Örnek olarak bkz.: Taberî, **Câmi'u'l-Beyân**, XXI, 518; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 220; Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XXVII, 159; Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl**, II, 361; Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl**, VI, 119; Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, IV, 103; Zühaylî, **et-Tefsîru'l-Münîr**, XXV, 43.

⁸⁹ Meali: "Sana ayları soruyorlar. De ki: Onlar, hac ve insanlar için vakit ölçüleridir."

⁹⁰ Taberî, **Câmi'u'l-Beyân**, III, 553. İbnü'l-Arabî'nin diğer rivayetine göre, ayet, Peygamber'in (s.a.v.) ayların niçin yaratıldığını sorması üzerine inmiştir. Bkz.: İbnü'l-Arabî, **Ahkâm**, I, 131. Menâr sahibi, İbn Abbâs'tan Ebû Salih-Kelbî yoluyla yapılan ayın eksilip çoğalması anlamındaki rivayeti zayıf bulmakta, hatta bu zincirin en zayıf olduğunu bildirmektedir. Bkz.: Reşid Rıza, **el-Menâr**, II, 163.

⁹¹ Taberî, **Câmi'u'l-Beyân**, III, 555. Aynı tutum, İbn Kesîr'de de gözlemlenmektedir. Bkz.: İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk.: Sami Muhammed Selame), Riyâd 1999, I, 522.

bunların aynı manayı ifade ettiğini nakletmektedir. Ayrıca fethalı okunuşunun masdar, esreli okunuşunun isim olduğu şeklinde bir görüşe de yer vermektedir.⁹² Ebû Hayyân, öncelikle cümlenin irabına bakmakta, *hac* kelimesinin *nas* kelimesine matuf olduğunu, ifadenin “موافيت للحج/hac için vakitler” demek olduğunu, birincisinin zikredilip ikincisinin hazfedildiğini söylemektedir. Müfessir, ifadenin anlamını, “onlarla/hilalin evreleriyle hac aylarını ve zamanlarını bilirsiniz” şeklinde açıklamaktadır.⁹³ İbnü'l-Cevzî ise, ayetin ilk bölümünün nüzul sebebi ile diğer kısmının nüzul sebebinin farklı olduğuna işaret etmektedir.⁹⁴ İbn Âşûr, bu ayetin Medine’de inen ilk ayetlerden olduğuna, Müslümanların müşriklerin kendilerini engellemelerinden dolayı hac ibadetini yapamamalarına rağmen bunun burada zikredilmesinin haccın farziyyetinin sabit olduğuna işaret ettiğini ileri sürmektedir.⁹⁵

2.1.2- Bu kelimenin geçtiği diğer bir ayet, Bakara/2, 196’dır.⁹⁶

وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ

Uzun sayılabilecek bu ayette isim, üç kez tekrar edilmektedir. Ayette hacla ilgili bazı hükümlerden söz edilmektedir. Taberî, mezkûr ayetin tefsirinde üzerinde durduğumuz kavramla ilgili sözlük ve terim anlamına değinmezken⁹⁷, Râzî her iki açıdan da değerlendirmede bulunmakta, sözlük anlamının yönelmek olduğuna, birisi bir şeye tekrar tekrar yöneldiğinde, oraya yönelmeye devam ettiğinde (حَجَّ فُلَانُ الشَّيْءِ) denildiğine işaret etmekte, sonra terim anlamına geçmektedir.⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, sadece sözlük manasına işaret ederek İbn Fâris’in *haccın* sözlük anlamının yönelmek, *i'timâr*/umre yapmanın ise ziyaret demek olduğu, Sa’leb’in *haccın* masdar, *haccın* isim olduğu görüşüne yer vermektedir.⁹⁹

⁹² Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, II, 343. Bu bilgilere Ebû Hayyân da yer vermektedir. Bkz.: *el-Bahru'l-Muhît*, II, 62.

⁹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, II, 30.

⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr*, Beyrût 2002, I, 195.

⁹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus ts., II, 196.

⁹⁶ Meali: “Hac ve umreyi de Allah için tam yapın.”

⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 3 vd. Zemaşerî, Kurtubî ve Nesefî de aynı tutumu sergilemektedir. Bkz.: Zemaşerî, *Keşşâf*, I, 265; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, II, 365, Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, I, 100.

⁹⁸ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, V, 152.

⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I, 204.

Beğavî, sözlük ve terim anlamına girmeden doğrudan konuyla ilgili hükümleri ele almaktadır.¹⁰⁰ İbn Âşûr, ayetin müşriklerin umre niyetiyle yola çıkan Müslümanları beytullahtan engelledikleri altıncı yılda, Hudeybiyye’de indiğine dikkatleri çekmekte, ardından kelimenin her iki anlamına temas etmektedir.¹⁰¹ Elmalılı hac kelimesinin nasıl okunacağını, sözlük ve ıstılah manalarını ele alan müfessirler arasındadır. Müfessir bu bilgilerin ardından konuyla ilgili fihhi bilgiler vermektedir.¹⁰²

2.1.3- Bu isim, aynı surede son olarak bir sonraki ayette (197)¹⁰³ bulunmaktadır.

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ

Râzî¹⁰⁴ gibi müfessirler muhtemelen bir önceki ayette kelimenin etimolojisine ve anlamına değindikleri için burada ayetin fikhî anlamına, özellikle de hac ayları ve bazı kelimelerin nasıl okunacağı konusuna yoğunlaşmışlardır. Görebildiğimiz kadarıyla yalnızca İbnü’l-Cevzî, *hac* kelimesinin nasb ve kesreyle okunuşuna temas etmektedir.¹⁰⁵

2.1.4- Hac sözcüğü, Âl-i İmrân/3, 97. ayetinde¹⁰⁶ de bulunmaktadır.

وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا

Taberî kelime hakkında, daha önce haccın manasını açıkladığı için bunun tekrarına lüzum görmediğini ifade ederken,¹⁰⁷ Sa’lebî, kırâat farklılıklarından sonra fikhî meselelere yönelmektedir.¹⁰⁸ İbnü’l-Cevzî ise *hac* kelimesinin fetha ve esreyle okunması konusunu ele almaktadır.¹⁰⁹ Beydâvî, kısa bir tanımın ardından kırâat farklılıklarını zikretmektedir.¹¹⁰ Zemahşerî¹¹¹, Râzî¹¹² ve Nesefî¹¹³ yalnızca

¹⁰⁰ Beğavî, **Meâlimü’t-Tenzil**, I, 217.

¹⁰¹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr**, II, 214.

¹⁰² Elmalılı, **Hak Dini**, II, 704.

¹⁰³ Meali: “Hac, malum aylardır.”

¹⁰⁴ Râzî, **et-Tefsîru’l-Kebîr**, V, 175.

¹⁰⁵ İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-Mesîr**, I, 209.

¹⁰⁶ Meali: “Yoluna gücü yeten kimsenin o evi, Kâbe’yi haccetmesi insanlar üzerinde Allah’ın bir hakkıdır.”

¹⁰⁷ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, VI, 37.

¹⁰⁸ Sa’lebî, **el-Keşfü ve’l-Beyân**, III, 152 vd.

¹⁰⁹ İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-Mesîr**, I, 427.

¹¹⁰ Beydâvî, **Envâru’t-Tenzil**, I, 171.

¹¹¹ Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 418.

kelimenin okunuşundaki farklılıklara işaret etmektedir. Kurtubî büyük ölçüde haccın fikhî yönüne eğilmektedir.¹¹⁴ Şevkânî¹¹⁵ gibi müfessirlerin ise herhangi bir yorumda bulunmadıkları görülmektedir.

Görüldüğü üzere her müfessirin ayetteki tutumu ve yaklaşımı, birbirinden oldukça farklıdır.

2.1.5- Bu isim, Tevbe/9, 3. ayette¹¹⁶ de geçmektedir.

وَأَذِّنْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ

Taberî, büyük hac gününün hangi gün olduğu konusunda görüş ayrılığı olduğunu söylemekte, bu konudaki rivayetlerin Arafat günü, Kurban günü ve bütün hac günleri olduğunu aktarmakta, tercihinin Kurban günü olduğunu gerekçeleriyle birlikte izah etmekte, sonra bugüne niçin bu ismin verildiği konusunu ele almaktadır.¹¹⁷ Zemahşeri,¹¹⁸ Râzî¹¹⁹ ve Kurtubî¹²⁰ de aynı meseleleri tartışmakta, ancak herhangi bir tercihte bulunmamaktadırlar.

Müfessirler, üzerinde durduğumuz hac kelimesine hiç temas etmemişlerdir. Bunun sebebi, büyük bir ihtimalle sözcüğün daha önceki ayetlerin tefsirinde incelenmiş olmasıdır. Mezkûr müfessirler içinde sadece Taberî'nin tercihte bulunması, dikkate değer bir husustur.

2.1.6- Hac kelimesin bulunduğu son yer, Hac/22, 27. ayettir.¹²¹

وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَاأَيُّهَا رِجَالُ وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ

Taberî, ayetteki muhatabın Hz. İbrahim'in insanlara ne söylediği konusunda bilgilere yer verirken,¹²² Zemahşeri¹²³ ve Râzî,¹²⁴ emir filinin

¹¹² Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 162.

¹¹³ Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 172.

¹¹⁴ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV, 142 vd.

¹¹⁵ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 363.

¹¹⁶ Meali: “(Bu aynı zamanda), büyük hac gününde Allah ve rasulünden insanlara bir ildir: Şüphesiz Allah ve rasulü, müşriklerden uzaktır.”

¹¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 113 vd. Benzer bir yaklaşımı İbnü'l-Cevzî de özet bir şekilde, tercihte bulunmadan sergilemektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 396. Şevkânî ise sadece bunun, hangi gün olduğu konusundaki rivayetlere yer vermekte, o da Taberî gibi Kurban gününü, sebebini zikrederek tercih etmektedir. Bkz.: Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, II, 333.

¹¹⁸ Zemahşeri, *Keşşâf*, II, 233.

¹¹⁹ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XV, 221.

¹²⁰ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, VIII, 69.

¹²¹ Meali: “İnsanlar içinde hacca ilan et, sana ister yürüyerek, ister de uzak yoldan gelen binek üzerinde gelsinler.”

okunuşuyla ilgili farklılıklara değindikten sonra, bu emrin muhatabının Hz. İbrahim mi, yoksa Hz. Muhammed (a.s.) mı olduğunda görüş ayrılığı olduğunu belirtmektedirler. Görebildiğimiz kadarıyla müfessirler arasında *hac* kelimesine, bunun okunuşuna yer veren Kurtubî¹²⁵ ve kavramın anlamını veren İbn Âşûr¹²⁶ dışında, incelemekte olduğumuz kavram hakkında herhangi bir bilgi veren yoktur. Bunun nedeni, konunun önceki surelerde incelenmiş olmasından dolayı, tekrara düşmekten kaçınmak olmalıdır.

2.2 (الحاج)

2.2.1- Bu kökten gelen ism-i fâil kalıbındaki (الحاج) kelimesi, sadece Tevbe/9, 19. ayette¹²⁷ bulunmaktadır.

أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ

Taberî¹²⁸ İbnü'l-Cevzî¹²⁹ ayetin nüzul sebebiyle ilgili rivayetlere yer verirken Zemahşerî¹³⁰ Râzî¹³¹ Kurtubî¹³² ve Ebû Hayyân¹³³ hem nüzul sebeplerine hem de ayetteki okunuş farklılıklarını ele almaktadırlar.

Görebildiğimiz kadarıyla müfessirler, söz konusu ayetin izahında, *hac* kelimesinin iştikakı ve anlamı üzerinde durmamışlardır.

2.3 (الحجة)

2.3.1- Bu isim ilk olarak, Bakara/2, 150'de¹³⁴ yer almaktadır.

¹²² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XVIII, 605.

¹²³ Zemahşerî, **Keşşâf**, III, 153.

¹²⁴ Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XXIII, 27. Beydâvî, Şevkânî ve Âlûsî de hem muhatabın kim olduğuna, hem de kırâat farklılığına değinmektedirler. Bkz.: Beydâvî, **Envâru't-Tenzil**, I, 87; Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, III, 448; Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XVII, 143. İbnü'l-Cevzî sadece ayetteki muhatabın kim olduğu konusuna eğilmektedir.. Bkz.: Bkz. İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, V, 423.

¹²⁵ Kurtubî, **Ahkâmü'l-Kur'an**, XII, 38.

¹²⁶ İbn Âşûr, **Tahrîr**, XVII, 175.

¹²⁷ Meali: "Siz hacılara su dağıtmayı, Mescid-i Haram'ın bakımını yapmayı, Allah'a ve ahiret gününe iman edip de Allah yolunda cihad etmekte olan kimseye denk mi tutunuz?"

¹²⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XIV, 168.

¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, III, 409.

¹³⁰ Zemahşerî, **Keşşâf**, II, 243.

¹³¹ Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XVI, 11-12.

¹³² Kurtubî, **Ahkâmü'l-Kur'an**, VIII, 91

¹³³ Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhîr**, V, 20.

وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ

Taberî, ayetteki *nâs* ile kimlerin kastedildiği yönünde yorumlar aktarırken¹³⁵ Zemahşerî inatçıların sözüne niçin *huccet* dendiğine eğilmektedir.¹³⁶ Râzî, *huccet*in doğru ve yanlış olabileceğini belirttikten sonra, *muhâccet*'nin taraflardan her birinin karşısındakine karşı delil getirmek demek olduğunu, bu yok edici, iptal edici şeye *huccet* adı verilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu kelimenin, birisine galip geldiği zaman kullanılan *huccet* kökünden türediğini, kendisiyle başkasına üstün gelmenin kastedildiği her söze, *huccet* dendiğini ileri sürmekte, bunun düz yolun ortası manasına gelen (محجة الطريق) ifadesinden türediğini nakletmektedir.¹³⁷ İbn Âşûr, *huccet* kelimesinin anlamının 'kendisiyle muhalifin susturulması' olduğunu ifade ettikten sonra, karşısındakine delille galip gelen için (قد حجه) dendiğini söylemektedir.¹³⁸

Görüldüğü üzere, müfessirler arasında *huccet* ile *hac* kelimeleri arasında anlam ilişkisi kuran yoktur.

2.3.2- *Huccet* kelimesinin geçtiği başka bir yer de, Nisâ/4, 165. ayettir.¹³⁹

رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ

Taberî,¹⁴⁰ Zemahşerî,¹⁴¹ Râzî,¹⁴² Kurtubî¹⁴³ söz konusu kelime hakkında hiçbir değerlendirme yapmamaktadır. Şevkânî, ayetteki *huccet* kelimesine, *mazeret*

¹³⁴ Meali: "Her nereden yola çıkarsan, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Her nerede olsanız, yüzünüzü ona doğru çevirin ki, insanlar için aleyhinize bir delil olmasın. Ancak içlerinden haksızlık edenler başka, (onlar delil, kanıt aramaksızın ağızlarına geleni söylerler)."

¹³⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 199.

¹³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 231. Kurtubî de aynı yaklaşımı sergiledikten sonra, *huccet*'in *muhâccet*, yani tartışma, mücadele etme demek olduğunu söylemektedir. Bkz.: Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 169. Ebû Hayyân ise, bu kelimenin *ihitiâc*, delil getirme manasında olduğu görüşünü taşımaktadır. Bkz.: Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 441.

¹³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 435.

¹³⁸ İbn Âşûr, *Tahrîr*, II, 46.

¹³⁹ Meali: "O peygamberleri müjdeciler ve uyarıcılar olarak (gönderdi). (Artık) peygamberlerden sonra, insanların Allah'a karşı bir mazereti olmasın."

¹⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 407.

¹⁴¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 179.

¹⁴² Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XI, 625.

¹⁴³ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, VI, 18.

anlamını vermektedir.¹⁴⁴ İbn Âşûr, *hucceh*, iddia sahibinin doğruluğunu ve özür beyan edenin haklılığını gösteren şey diye tanımlamakta, bunun günah ve eksik yapma, ihmalkârlık olarak sorgulanmaması gerektiğini belirtmektedir.¹⁴⁵

2.3.3- En'âm/6, 83¹⁴⁶ de, bu kelimenin bulunduğu ayetlerden biridir.

وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَىٰ قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ نَّشَاءٍ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ

Taberî,¹⁴⁷ Zemahşerî,¹⁴⁸ Râzî,¹⁴⁹ Kurtubî¹⁵⁰ gibi müfessirler ayetteki bu kelimeye hiç değinmezlerken, İbn Âşûr, söz konusu sözcüğün Allah'a, *nâ* zamirine muzaf olmasına dikkat çekmektedir.¹⁵¹

2.3.4- Kelime bu surede bir de 149. ayette¹⁵² geçmektedir.

قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَكْثَرَ

Taberî,¹⁵³ Zemahşerî,¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî,¹⁵⁵ Râzî,¹⁵⁶ Kurtubî,¹⁵⁷ Şevkânî¹⁵⁸ söz konusu sözcük hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamaktadırlar. Beydâvî, kelimenin kök anlamına işaret ederek bunun *kasd*/yönelmek manasındaki *ha*dan türediğini, sanki onunla hükmün kanıtlanmasına yönelinmektedir, demektedir.¹⁵⁹ İbn Âşûr da kelimenin aslına eğilen müfessirlerdendir. Kişinin iddiasındaki doğruluğunu gösteren, delil getirenin

¹⁴⁴ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 538.

¹⁴⁵ İbn Âşûr, *Tahrîr*, IV, 321.

¹⁴⁶ Meali: "İşte bunlar, toplumuna karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Şüphesiz Rabbin, işi sağlam yapan ve yaptığında bir hikmet bulunan, her şeyi bilendir."

¹⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 505.

¹⁴⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 369.

¹⁴⁹ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIII, 61.

¹⁵⁰ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, VII, 30.

¹⁵¹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, VI, 190.

¹⁵² Meali: "De ki: "Kesin ve açık delil, Allah'ındır. Eğer O dilemiş olsaydı, sizin hepinizi hidayete erdirirdi.""

¹⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 211.

¹⁵⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 73.

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 145.

¹⁵⁶ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIII, 226.

¹⁵⁷ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, VII, 128.

¹⁵⁸ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, II, 176.

¹⁵⁹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 326. Beydâvî'nin bu yorumunun, Ebussûud tarafından da paylaşıldığı görülmektedir. Bkz.: Ebussûud, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, Beyrût ts., III, 196.

doğruya ulaşmasını sağlayan şeye *huccet* dendiğini belirten müfessir, Bakara/2, 150. ayette konunun izah edildiğine atıfta bulunmaktadır.¹⁶⁰

2.3.5- *Huccet* sözcüğünün bulunduğu diğer bir sure de, Şûrâ'dır. Burada iki yerde bulunan kelime önce, 15. ayette¹⁶¹ geçmektedir.

لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُم

Taberî, burada kelimeye düşmanlık anlamı vermekte¹⁶², Râzî ise bu bağlamda bir şey söylemektedir.¹⁶³ Âlûsî, kelimenin ayette kök anlamıyla kullanıldığını, aslında bunun *ibticâc* manasında masdar olduğunu söylemekte, Râğıb'ın böyle söylediğini nakletmektedir.¹⁶⁴ İbn Âşûr, bu ayette de kelimenin aslı manasına değinmekte, bir iddianın doğruluğu ifade etmek için ileri sürülen delile *huccet* dendiğini, bunun bir iddiada görüş ayrılığına düşen iki taraf arasında olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁵

2.3.6- Söz konusu kelime, aynı surenin 16. ayetinde¹⁶⁶ de yer almaktadır.

وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ

Taberî, (حُجَّتُهُمْ) kelimesinin, (خصوصتهم)/düşmanlık demek olduğunu söylemektedir.¹⁶⁷ Zemahşerî,¹⁶⁸ Râzî,¹⁶⁹ Kurtubî,¹⁷⁰ Beydâvî,¹⁷¹ Şevkânî¹⁷² gibi

¹⁶⁰ İbn Âşûr, **Tahrîr**, VII, 113.

¹⁶¹ Meali: "Bizimle sizin aranızda delil (tartışmasına) gerek yok."

¹⁶² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXI, 517. Müfessirin bu nakli, kendisinden sonraki birçok müfessir tarafından da paylaşılmıştır. Örnek olarak bkz.: Zemahşerî, İbnü'l-Cevzî, Beğavî ve Şevkânî de nakletmektedir. Bkz.: Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 220; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, VII, 279; Beğavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, VII, 188; Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl**, II, 361; Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, IV, 531.

¹⁶³ Râzî, **Mefâtihu'l-Ğayb**, XXVII, 159.

¹⁶⁴ Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XXV, 25.

¹⁶⁵ İbn Âşûr, **Tahrîr**, XXV, 130.

¹⁶⁶ Meali: "Onun (daveti) kabul edildikten sonra, Allah hakkında tartışanların, Rablerinin huzurunda delilleri hükümsüzdür. Üzerlerine bir gazap ve kendilerine şiddetli bir azap vardır."

¹⁶⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXI, 518. İbnü'l-Cevzî, Beğavî gibi müfessirler de aynı izahı aktarmaktadırlar. Bkz.: İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, VII, 279; Beğavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, VII, 188.

¹⁶⁸ Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 220.

¹⁶⁹ Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XXVII, 159.

¹⁷⁰ Kurtubî, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, XVI, 14.

¹⁷¹ Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl**, II, 361.

müfessirler, kelimenin anlamına ve etimolojisine girmemektedirler. Hemen hemen bu kökün türevlerinin geçtiği yerlerde az da olsa açıklamada bulunan İbn Âşûr da görüş belirtmeyenler arasındadır.¹⁷³ Onun bu tavrının ardında, muhtemelen, bir önceki ayet-i kerimede kelime hakkında bilgi vermiş olması yatmaktadır.

2.3.7- Bu kelime son olarak, Câsiye/45, 25. ayette¹⁷⁴ yer almaktadır.

وَأِذَا تُلِيٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتُوا بِآبَاتِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

Taberî,¹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî,¹⁷⁶ Beğavî,¹⁷⁷ bu ayette konumuzu oluşturan kelime hakkında bir şey söylememektedir. Zemahşerî, (حُجَّتَهُمْ) kelimesinin nasıl okunacağına temas ettikten sonra, müşriklerin bu sözlerine niçin *hucet* dendiğinin nedenleri üzerinde durmaktadır.¹⁷⁸ Kurtubî ise, Zemahşerî'nin yaklaşımını, ismini zikrederek kelimesi kelimesine nakletmektedir.¹⁷⁹ Şevkânî, aslında delil olma özelliği olmayan böyle bir şeye, *hucet* denmesinde, onlarla bir alay etme olduğunu ileri sürmektedir.¹⁸⁰ Onların bu anlamsız ve değersiz sözlerine *hucet* adı verilmesinin sebepleri üzerinde duran bir diğer müfessir de Beydâvî'dir.¹⁸¹

2.4.1- (الحجج)

Hucce/yıl kelimesinin çoğulu olan bu kelime, Kur'ân-ı Kerim'de sadece Kasas/28, 27. ayette¹⁸² bulunmaktadır.

¹⁷² Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, IV, 531.

¹⁷³ İbn Âşûr, **Tahrîr**, XXV, 131.

¹⁷⁴ Meali: “Karşılarında açıkça ayetlerimiz okunurken, “Eğer sözünüzde doğrusanız, haydi, babalarımızı getirin!” demekten başka delilleri yoktur.”

¹⁷⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXII, 80.

¹⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, VII, 363.

¹⁷⁷ Beğavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, VII, 246.

¹⁷⁸ Zemahşerî, **Keşşâf**, IV, 295. Râzî ve Ebussûud da, Zemahşerî gibi aynı konulara temas etmektedir. Bkz.: Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XXVII, 270; Ebussûud, **İrşâdü'l-Akli's-Selîm**, V, 567.

¹⁷⁹ Kurtubî, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, XVI, 173.

¹⁸⁰ Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, V, 9. İbn Âşûr'un da aynı görüşü paylaştığı görülmektedir. Bkz.: İbn Âşûr, **Tahrîr**, XXV, 379.

¹⁸¹ Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl**, II, 389.

¹⁸² Meali: “(Babaları), şöyle dedi: “Haberin olsun, ben sana, bana sekiz sene işçilik yapman

قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَنْكِحَكَ إِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ عَلَى أَنْ تَأْجُرَنِي تَمَانِي حَجَّجَ

Taberî yalnızca kelimenin yıllar manasında olduğuna işaret ederken,¹⁸³ Zemahşerî konumuzla ilgili herhangi bilgi vermemektedir.¹⁸⁴ Beğavî hem kelimenin anlamını vermekte, hem de müfredinin *hacce* olduğunu söylemektedir.¹⁸⁵ Bikâî, Beğavî'den farklı olarak kelimenin müfredinin esreyle okunduğuna dikkat çekmektedir.¹⁸⁶ İbn Âşûr, Beğavî ve Bikâî'nin söylediklerine ilaveten, bunun *hac* kelimesinden türediği, çünkü *hac*ın yılda bir kez ve hac mevsiminin Arabî ayların son ayında yapıldığı bilgisini vermektedir.¹⁸⁷

DEĞERLENDİRME

H-c-c kökü ve türevlerini incelediğimiz çalışmamızda sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1- İslam'ın temel ibadetlerinden biri olan *hac* kelimesinin sözlükteki asıl anlamları gelmek, yönelmek, tartışmak ve tedavi etmektir.

2- Bu kökten yedi fiil türemiş olup bunlardan sadece ikisi (حَجَّجَ، حَجَّجَ)، hac ile ilgilidir. Tespitlerimize göre aynı kökten mevcut isimlerin sayısı on sekiz olup bunlardan yalnızca ikisi (الحجَّجُ، الحجَّجُ) ele aldığımız manayla alakalıdır. (الحجَّجُ) kelimesinin nasıl okunduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır.

3- Sözlüklerde bulunan yedi fiilden sadece ikisi (حَجَّجَ، حَجَّجَ) Kur'ân-ı Kerim'de yer almaktadır. "Hac etti" anlamındaki *hacce* fiili, bir kez kullanılmıştır. Belirleyebildiğimiz on sekiz isimden ise dördü Kur'ân'da yer almakta olup bunların ikisi hacla ilgilidir.

---

karşılığında şu iki kızımdan birini nikâhlamak istiyorum.”

¹⁸³ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XIX, 569. İbnü'l-Cevzî, İbn Kesîr ve Şevkânî ise, bunu dolaylı olarak söylemektedirler. Bkz.: İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr**, VI, 215; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, V, 288; VI, 230; Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, IV, 169.

¹⁸⁴ Zemahşerî, **Keşşâf**, III, 408. Râzî ve Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin ayetle ilgili verdiği bilgileri aktarmakta, ilave bir şey söylememekte, onun gibi konumuzu oluşturan kelime hakkında herhangi bir malumat vermemektedirler. Bkz.: Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XXIV, 242; Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, VII, 115.

¹⁸⁵ Beğavî, **Meâlimü't-Tenzil**, VI, 203. Benzer yaklaşım, Neseî'de de görülmektedir. Neseî, **Medârikü't-Tenzil**, III, 233.

¹⁸⁶ el-Bikâî, İbrahim b. Ömer, **Nazmü'd-Dürer**, Beyrût 1995, V, 479.

¹⁸⁷ İbn Âşûr, **Tahrîr**, XX, 45.

4- Müfessirler *hac* kelimesinin temel anlamına, genellikle ilk geçtiği yerde temas etmektedirler. Dolayısıyla bir konu veya kavram hakkında bilgi sahibi olunmak istendiğinde, öncelikle bunun ilk geçtiği yere bakmak uygun olacaktır.

5- Müfessirler genel olarak bu kökten türeyen ancak hac etme dışındaki anlamları içeren kelimeler üzerinde dururken kök mana üzerinde durmayı ihmal etmişlerdir. İbn Âşûr, bundan istisna edilebilir.

6- Bu kökten Kur'ân-ı Kerim'de geçen sözcüklere tefsirlerde verilen anlamlarla sözlüklerdeki anlamlar arasında büyük ölçüde paralellik vardır. Bunun sebebi, muhtemelen, sözlüklerin yazılmasının arka planındaki etkenlerden birisinin, Kur'ân'ın doğru anlaşılması amacını taşıyor olmasıdır.

7- Kavram hakkında bir tefsirin vermediği bilgiyi, diğerinin verdiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak Kur'ân-ı Kerim'de geçen bir kavram ve konu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen kimse, mümkün olduğunca birden fazla kaynağa başvurmalıdır ki, bir müfessirin önemli görmeyip ele almadığı bir konuyu diğerlerinden öğrenme ve değerlendirme imkânı olsun.

KAYNAKLAR

- el-Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud b. Abdullah, **Rûhu'l-Meânî**, Beyrût ts.
- el-Bikâî, İbrahim b. Ömer, **Nazmü'd-Dürer**, Beyrût 1995.
- el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, **es-Sihâh**, (Thk.: Ahmed Abdulgafûr Attâr), Beyrût 1979.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as, **es-Sünen**, İstanbul 1992.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, **el-Bahru'l-Muhît**, Riyâd ts.
- Ebussûud, **İrşâdü'l-Akli's-Selîm**.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul ts.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, **Tehzîbü'l-Luga**, (Thk.: Abdüsselam Harun), ys., ts.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, **Kitâbü'l-Ayn**, (Thk.: Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrânî), Beyrût 1988.
- el-Hâzin, Alâüddîn Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, **Lübâbü't-Te'vîl**, Beyrût 1979.
- İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Tunus ts.

- İbn Düreyd, **Cemheretü'l-Luğa**, ys. ts.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, **Mu'cemü Mekâyisi'l-Luğa**, (Thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrût 1991.
- İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk.: Sami Muhammed Selame), Riyâd 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Mahmûd b. Yezîd, **es-Sünen**, İstanbul 1992.
- İbn Manzûr el-İfrîkî, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem, **Lisânü'l-Arab**, Beyrût ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, (Thk.: Abdürrezzâk el-Mehdî), Beyrût 2004.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, **Zâdü'l-Mesîr**, Beyrût 2002.
- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saadât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, **en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs**, (Thk.: Mahmûd Muhammed Tenâhî, Tâhir Ahmed ez-Zâvî), ys. 1963.
- el-Kâdî el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl**, Derseâdet, ts.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, (Thk.: Hişam Semir el-Buhârî), Riyâd 2003.
- Kılıç, Hulusi, "*İstikâk*", **DİA**, İstanbul 2001.
- Lüis Malûf, **el-Müncid**, Tahran ts.
- Mevdudi, **Tefhimül Kur'an**, (Çev.: Komisyon), İstanbul 1996.
- Muhammed Fuâd Abdalbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres**, Kâhire 1364.
- Müslim b. el-Haccâc el-Huseyn, **el-Câmi'u's-Sahîh**, İstanbul 1992.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berakât, **Medârikü't-Tenzîl**, Beyrût 1988.
- er-Râgıb el-İsfehânî, **el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân**, Tahrân ts.
- er-Râzî, Fahreddîn, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, Tahrân ts.
- Reşid Rıza, **el-Menâr**, Mısır 1990.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk, **el-Keşfü ve'l-Beyân**, (Thk.: Ebû Muhammed b. Âşûr), Beyrût 2002.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, **Fethu'l-Kadîr**, Beyrût 1992.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, **Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Mısır 1954.

Tuzcu, Kemal, “*Araplarda Etimoloji Çalışmaları*”, **Nüsha**, Yıl: 1, Sa.: 1, Bahar 2001.

ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtaza, **Tâcu'l-Arûs**, ys. ts.

ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, (Thk.: Abdürrezzâk el-Mehdî), Beyrût 1995.

ez-Zühaylî, Vehbe, **et-Tefsîru'l-Münîr**, Beyrût-Dimeşk 1418.